

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ ТА ВИНИКНЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ

Дослідження систем розселення, їх структури та територіальних особливостей є актуальною стороною сучасних суспільно-географічних досліджень. Важливою складовою у вивченні розселення є аналіз та оцінка впливу історико-географічної групи чинників, адже лише за умови детального дослідження процесу формування поселень можна дати обґрунтовану характеристику сучасної системи населених пунктів.

Система поселень Хмельницької області, територія якої відповідає центральній частині Подільського суспільно-географічного району та в значній мірі історико-географічного краю Поділля, є особливо цікавою з точки зору досліджень процесу її формування. Землі які тривалий час мали статус прикордонних, на території яких часто відбувалися збройні сутички та змінювалася державність, стали базою для сучасної системи населених пунктів.

Питання заселення, а особливо процесів його перебігу (відносно різних за значенням та розмірами територій) піднімали в своїх дослідження Ю.І. Пітюренко [12], А.І. Доценко, Б.І. Заставецький, Ф.Д. Заставний, В.О. Джаман [4], В.П. Круль [11], Т.Б. Заставецький [7; 15] та ін.

Сучасна мережа поселень Хмельницької області є результатом тривалого процесу заселення території, її господарського освоєння і розвитку суспільного поділу праці. Враховуючи хронологічну протяжність та складність прояву соціально-економічних й історико-політичних чинників перебігу формування поселенської мережі краю, ми поділили його на чотири етапи:

I. **Найдавніший** етап (відповідає давньому кам'яному віку в археології) виходячи з того, що стоянки перших найдавніших поселень на території Хмельницької області, як і України, відповідають ашельській епосі. Даний етап тривав з 1,5-1 млн. р. тому до IV тис. до н. е. [11].

Сприятливі для життя природні умови були належно оцінені давніми людьми і вже понад 150-100 тисяч років тому у середнє Подністров'я проникли групи найдавніших людей сліди їх поселень виявлено біля села Лука-Врубловецька Кам'янець-Подільського району. Ці люди займалися збиранням рослинної їжі, полювали на дрібних тварин, вели кочовий спосіб життя, жили первісним стадом. Сліди перебування невеликих груп мисливців, рибалок, збирачів, які розбивали на берегах річок свої стійбища у часи пізнього та середнього кам'яного віку (35-8 тис. р. тому) знайдено також поблизу сіл Багновиця, Бакота, Калюс, Сокіл, Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району, Кривчик Дунаєвецького та Кужелеве Новоушицького району [2; 5].

II. **Давній етап** (від IV тис. до н.е. по X ст. н.е.), його початок пов'язаний із появою на території між Дністром і Горинню племен лінійно-стрічкової кераміки, прийшлих із Західної Європи. Проіснували вони відносно недовго (4500-4000рр. до н.е.) в межах українських земель, а на території Хмельниччини знайдені залишки лише однієї стоянки (с. Вільшаниця Білогірського району) [2; 5]. На початок IV тис. до н.е. територію сучасної Хмельницької області заселяли племена двох культур – буго-дністровської і трипільської. Давнє населення епохи неоліту (6-4 тис. р. до н.е.) залишило Буго-Дністровську культуру. Вона представлена на території області неолітичними стоянками поблизу сіл Жванець, Велика Слобідка Кам'янець-Подільського, Вільшаниця Білогірського та Котюржинці Красилівського району.

Матеріальна та духовна культура трипільських племен (IV-III тис. до н.е.) в межиріччі Дністра та Горині розвивалася в умовах складних взаємовідносин між населенням Буго-Дністровської культури та переселенцями з Подунав'я, які мали розвинутий землеробсько-скотарський уклад. Перші трипільські поселення нараховували по декілька десятків жител і господарських споруд. Та з часом поселення розросталися і густо вкрили територію краю. В

межах Хмельницької області представлені трипільські поселення раннього, розвинутого та пізнього етапів.

На II тисячоліття до нашої ери припадає наступний період у давній історії краю – доба бронзи. За цей період у межиріччі Дністра та Горині було поширено декілька археологічних культур. На територіях, які замешкували племена пізнього етапу Трипілья, поширились племена культури кулястих амфор. В межах сучасної Хмельницької області мешкали племена як волинської так і подільської груп, сліди їх знайдено поблизу сіл Кугаївці (Чемеровецький р-н), Голосків (Кам'янець-Подільський р-н), Западинці (Красилівський р-н) та ряді інших. В цей же період на досліджуваній території розвивається культура шнурової кераміки, пам'ятки котрої досліджені біля сіл Коритне (Білогірський р-н), Завадинці (Городоцький р-н), (Студениця Кам'янець-Подільський р-н) [5]. Залишки землеробсько-скотарського населення комарівської культури зафіксовані поблизу Нетішина, Кустівців, Солов'є, а також біля села Дорогоща (на стику Ізяславського й Славутського районів) [5].

Початок залізного віку на Поділлі та Волині співпадає з передскіфським етапом. Найбільш типовими пам'ятками цього часу є залишки білогрудівської культури, яка займала верхнє сточище Південного Бугу і волинські землі сучасної Хмельниччини (с. Калинівка Старокостянтинівського р-ну), та лужицької, племена якої займали землі західніше (с. Соснівка Дунаєвецького р-ну). Значний вплив на місцеве протослов'янське населення краю у VII-III століттях до нашої ери мали скіфи. Під їх впливом відбувається формування специфічної західно-подільської скіфоподібної культури. Її пам'ятками є кургани, які насипалися із землі та каменю. Їх виявлено поблизу сіл Тарасівна, Гуменці, Панівці на Кам'яниччині, Миньківці на Дунаєвеччині, Серватинці, Бедриківці на Городоччині [5].

Починаючи з другої половини II століття населення межиріччя Дністра та Горині втягується у сферу впливу провінційно-римської культури. Це яскраво відбито у речах Бережанського скарбу (с. Мережанка Чемеровецького району). Певний вплив на культуру населення краю мали сармати, які витіснили скіфів. Сарматських пам'яток тут мало – це лише поодинокі могильники, що засвідчують короткочасне перебування на території груп сарматів [14]. На основі впливу зарубинецьких племен, фракійських племен із слов'янськими носіями пшеворської культури виникає нова етноісторична спільність, яка представлена археологічними пам'ятками Волино-Подільської групи. З кінця II і до початку IV століття нашої ери старожитності Волино-Подільської групи змінюються пам'ятками черняхівської культури. Землеробські племена перебували в тій фазі соціально-економічного розвитку, коли відбувався перехід до територіально-сусідської общини з відділенням сімей. Черняхівці знали різноманітні ремесла і домашні промисли. Формування народності за матеріалами Черняхівської культури можна пов'язувати з антами та частково зі склавинами, які належали до етнічно спорідненого слов'янського населення. Склавини в краї населяли територію по річці Збруч, Горині, а анти – по Дністру.

За даними археологічних досліджень у Південному Побужжі та середньому Подністров'ї виявлено понад 100 поселень слов'ян. Усі вони належать до однієї археологічної культури – Луки-Райковецької. Найкраще вивчені слов'янські поселення поблизу сіл Бакота, Лука-Каветчинська у Кам'янець-Подільському районі, а також біля Городка. На північному сході Хмельницької області проживали древліани. На захід від древліан – бужани та волиняни, на півдні – уличі та тиверці.

Перехід між II і III етапами процесу заселенського освоєння території є не просто кроком до нового етапу в суспільно-історичному розвитку території, це своєрідна межа між методами досліджень та й науками загалом. Описані вище кроки давніх племен до освоєння земель та їх природних багатств є лише узагальненнями результатів археологічних досліджень, а тому даючи характеристику територіальної структури мережі первісних поселень слід пам'ятати про її відносність (адже нам невідомо реальне число стоянок тієї чи іншої культури і ми керуємося лише наявними матеріалами).

Підсумовуючи археологічні відомості, можна скласти достовірну географію поселень в межах даного регіону. Характерним для поселень давніх часів по території Хмельницьких частин Поділля і Волині була прив'язаність поселень до водних артерій (Дністра з його численними меандруючими допливами, Південного Бугу, Горині, менше Случі та Хомори) і тільки пізніше почали освоюватися вододіли. Переважна більшість селищ займали невисокі тераси по берегах річок, деякі з них містилися на невеликій віддалі одне від одного і утворювали своєрідні гнізда (Сокіл, Бакота Кам'янець-Подільського р-ну, Пашутинці, Вереміївка Красилівського тощо). Розглянувши хорологічне розміщення первісних поселень та їх гнізд по території сучасної Хмельницької області нами виділено три заселенських ареали: південний (лівобережжя середньої течії Дністра і його допливи) – найвагоміший як у хронологічних так і кількісних показниках; північно-західний (басейн Горині у її верхній течії) та центрально-східний (територія басейну Південного Бугу та верхньої течії р. Случ).

III. **Новий** – найтриваліший етап, охопив період від X ст. до 80-х років XX ст. За характером і силою впливу соціально-економічних та політичних чинників на формування мережі поселень його можна розділити на чотири різночасових проміжки:

а). Давньоруський – один із найважчих періодів у історії краю, складний процес політичного формування земель посилювався монголо-татарськими нападами. Підпорядкування Києву племен, що заселяли межиріччя Дністра та Горині, зайняло близько 100 років. 914 року край увійшов до складу Київської Русі, а в період феодальної роздробленості до Теробовлянського, з 1141 – до Галицького, а з 1188 року – до Галицько-Волинського князівств. Але саме за такого перебігу подій закладаються підвалини сучасної територіальної структури населених пунктів – з'являються перші міські поселення (Полонне, Меджибіж, Кам'янець-Подільський, Стара Ушиця), шляхом інтенсивного заселення території формується густа мережа населених пунктів. Цей процес гальмувався нападами татаро-монголів, під час яких руйнувалися і спустошувалися населені пункти.

У XII-XIII століттях на території краю склалося два територіальних об'єднання – Пониззя та Болохівська земля. "Пониззя" – це лісостепова територія між Південним Бугом та Дністром, розташована в гирлі лівих приток Дністра – річок Ушиці, Смотрича, Збруча, Серета. Північна межа проходила приблизно по лінії Бар-Солобківці-Гусятин. Адміністративним і культурним центром Пониззя було місто Бакота (с. Бакота Кам'янець-Подільського району). Крім Бакоти у літописах згадуються ще міста Ушиця й Каліус. Економіка Пониззя була досить розвинутою, тут на високому рівні велось сільське господарство та ремісничче виробництво.

Крім Подністровського регіону важливе місце в давньокиївській період відігравали землі, які лежали між верхів'ями Південного Бугу та Случі, і аж до Тетерева – Болохівська земля. Територія становила собою економічно розвинутий і густо заселений край. Міста Болохівської землі – Болохів (городище під Шепетівкою), Ізяслав, Тихомль, знаходилися на так званому Вольному тракці або транзитній торговій дорозі, що сполучала Київ із Західною Європою. Через територію проходили й інші, не менш важливі торговельно-транзитні шляхи. Так, однією з відгалужених гілок Татарського тракту була та, що зв'язувала Пониззя з Луцьком, Володимиром і Києвом. На цьому шляху стояли міста Божецьк, Меджибіж, Городець і Губин. Зазнала руїни Болохівська земля у період війни з монголо-татарами. Знищено було майже всі укріплені центри та прилеглі до них селища. Життя там більше не відроджувалося. Населеним пунктам Пониззя більше пощастило та у результаті монголо-татарської навали розвиток краю відстав на кілька століть.

б). Період Литовсько-Польського панування (з 1362 р.) пов'язаний із постійною боротьбою за привабливі в економіко-географічному відношенні, землі Хмельниччини між Литвою та Польщею, набігами турецько-татарських орд і подіями визвольної війни 1648-1676 рр. Але поряд із цими політичними подіями триває розвиток краю, відновлюються зруйновані поселення, укріплюються вже існуючі міста, зводяться нові оборонні споруди –

замки. Саме в цей час було завершено будівництво замків у Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Старокостянтиніві, Полонному. За чотири століття було засновано близько двох третин сучасних міських поселень – опорних центрів сучасної системи розселення області. З розвитком ремісничо-торгових відносин міські населені пункти набувають звичних нам ознак, в цей час міста краю починають отримувати магдебургське право. Найпершим його отримало місто Кам'янець-Подільський (1374р.), решта протягом XV – XVII ст., таким чином розділившись на міста (котрі мали міське самоврядування) і містечка.

Не дивлячись на складні політичні та соціально-економічні процеси у цей період зростає кількість населення у краї, вже на початку XVII ст. густота населення складає 19-21 особу на км². Пересічне місто налічувало приблизно 1500 мешканців, а село – 270 осіб [2].

Важкими для населення краю виявились роки середини XVII – початку XVIII ст. – безперервні війни потягли за собою занепад міст і спустошення сільських поселень. У роки визвольної війни тисячі мешканців, рятуючись від лютих розправ поляків, вимушені були тікати за Дніпро. Сотні сіл та містечок спорожніли, перетворившись на згарища. При поверненні Поділля Польщі після турецького панування, комісія Варшавського сейму 1699 р. констатувала, що „міста і села Подільського воєводства обезлюдніли”. Так, у Зінкові в 1629 р. був 831 двір, а у 1701 р. залишилось тільки 44, у Кам'янці-Подільському в 1670 р. нараховувалось 614 будинків, а в 1700 р. заселені були лише 100 (інші зруйновані) [2]. Відродження і розвиток поселень протягом першої половини XVIII ст. йшло в дуже складних умовах і повільними темпами.

в). Період перебування земель у складі Російської імперії став новою віхою в розвитку поселень сучасної Хмельницької області, розпочався він наприкінці XVIII ст. коли російські війська перейшли межі Речі Посполитої і 2 червня 1793 року взяли Кам'янець-Подільський.

Після входження краю до складу Російської імперії наріжним чинником розвитку у першій половині XIX століття стало його включення в орбіту загальноросійського економічного й суспільно-політичного життя. На той час край був аграрним. Понад 90 % населення проживало у селах і займалося сільським господарством. В усіх містах і містечках активно розвивалася торгівля, найбільшими торговими центрами стають Проскурів, Старокостянтинів, Кам'янець, Ярмолинці. Слід відмітити освітньо-культурний розвиток краю, масово виникають парафіяльні школи, засновують гімназії та училища – це сприяє не лише освітньому росту населення, а й територіального перерозподілу його молодших вікових груп.

Промисловість краю базувалася в основному на переробці сільськогосподарської продукції, саме ці галузі виробляли 98,6 % продукції від загального промислового виробітку. Капіталістичні підприємства, що виникали, розміщувалися переважно поблизу містечок та великих сіл, сприяючи їх розвитку. У 40-50 роки бурхливо починає розвиватись цукрова промисловість. Першою цукроварнею, збудованою в краї, була Вишнівчицька, згодом з'явилися Городоцька, Красилівська, Шепетівська, Антонінська. Другою важливою галуззю було винокуріння, зароджується суконна промисловість, розвивається паперове виробництво (найпотужнішою була Понінківська папірня, були також фабрики в Ізяславі та Славуті). З'являються у цей час машинобудівні заводи і майстерні. Зокрема, у Дунаєвцях, Городку, Проскурові.

Важливе значення для дальшого розвитку поселенської системи мало завершення у 1870 році будівництва залізничної вітки Жмеринка – Волочиськ, а в 1873 – Києво-Брестської залізниці, що пролягала через Полонне, Шепетівку, Славуту.

г). Соціалістичний період розвитку розселенської системи, що відповідає часу перебування території Хмельниччини у складі Радянської України. За його перебігу було проведено ряд адміністративних перетворень (1923, 1925, 1937 рр.), результатом чого є сформована територія області в її сучасних межах. У 1924-25 рр. проведена робота по удосконаленню класифікації поселень, так головною вимогою для переведення населеного

пункту в поселення міського типу була наявність трьох тисяч мешканців і 10 тис. для визнання його містом; термін „містечко” замінено на „селище міського типу”; визначено перелік міст і селищ міського типу, при чому значна кількість раніше міських поселень перейшла до групи смт чи великих сіл.

Перед Другою світовою війною, 3 березня 1941 р., для впорядкування адміністративно-територіального поділу України обласний центр Кам'янець-Подільської області було перенесено із міста Кам'янця-Подільського до Проскурова (з 1954 р. м. Хмельницький), це мало цілий ряд позитивних сторін як для розвитку краю, з огляду на те, що розміщення обласного центру та географічного центру області майже збігалися, так і для подальшого розвитку власне міста Проскурова. Надалі на території області розвивається два потужних центри – місто Проскурів, як адміністративний центр (з усіма перевагами статусу адміністративного) та Кам'янець-Подільський, значення якого для області обумовлене історично.

Події Другої світової війни не просто призупинили, а затримали процес розвитку населених пунктів, і лише ціною неймовірно важкої праці у післявоєнні роки вдалося відбудувати зруйновані поселення і господарства області. Поступово ставали до ладу нові промислові підприємства, нарощувало темпи виробництва сільське господарство і з 70-х років відбувається перетворення області із аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну.

Важливим містоутворюючим чинником післявоєнного періоду стало будівництво електростанцій, що було викликано потребою зміцнення енергетичної бази регіону. Так в, на той час, селі Нетішині Славутського району було побудовано атомну електростанцію і, на сьогоднішній день, вже місто Нетішин є одним із найбільших міст області. Із розвитком атомної електроенергетики в області спостерігається трансформування моноцентричної Шепетівської міжрайонної системи розселення у поліцентричну Шепетівсько-Славутсько-Нетішинську. А ось будівництво іншої електростанції (Дністровської ГЕС) мало зовсім протилежний вплив на процеси формування обласної системи розселення – було затоплено ряд населених пунктів, що мали на лише господарську, але й історичну цінність (села Лука Врубловецька, Гарачинці, Теремці, Калюс, Лоївці, Бакота, Нижні Татрани, Студениця, Стара Ушиця).

IV. Сучасний етап розвитку поселень Хмельницької області, як складової єдиної загальнодержавної системи розселення Української незалежної держави, розпочався з 1991 року. Його початок пов'язаний із глибокою економічною кризою (з усіма її наслідками), депопуляцією населення та активною еміграцією. Становлення господарського комплексу області в нових ринкових умовах позначилося на спеціалізації поселень та зв'язках між ними, що сприяло подальшому формуванню та розвитку обласної системи розселення і її опорного каркасу зокрема. За цей час не виникло нових поселень натомість зникло ряд сільських населених пунктів (переважна частка з яких просто перейшла до складу міст та селищ міського типу), змінився статус і значення окремих міст області.

Література

1. *Арсен Зінченко*. Поділля: навчальний посібник з історії рідного краю. – РВЦ "Проза", - К. – 1998.-209с
2. *Баженов Л.В.* Нариси історії Поділля. – Хмельницький.: облполіграфвидав., 1990.
3. *Данилюк А.* Подоляни. Наука і суспільство. – 1990. - №5. – С.32
4. *Джаман В.О.* Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 391с.
5. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ, Наукова думка, 1984. – 221с.
6. *Задорожній В.Є.* Товарне виробництво і торгівля на західно-українських землях (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). – Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 152с.
7. *Заставецький Т.Б.* Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Монографія. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160с.
8. *Івченко А.* Містечка України. Довідник – К.: НВП "Картографія", - 2000. – 184с.
9. *Івченко А.* Міста України. Довідник – К.: НВП "Картографія", - 1999. – 136с.
10. Історія міст і сіл України. Хмельницька область. Головна редакція Української Радянської енциклопедії

академії наук УРСР. – Київ - 1970.- 640с.

11. Круль В. П. Ретроспективна географія Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
12. Пітюренко Ю.І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР.- К.: Наукова думка.- 1977.- 205с.
13. Поділля / Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарочич З.С., та ін. – Видавництво НКЦ "Доля". – 1994. – 504с.
14. Рибак І.В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2002.-156с.
15. Ткач Д.В., Заставецький Т.Б. Формування та розвиток міських поселень Поділля // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил країни. Збірник наукових праць.-Вип.2.-Тернопіль: Економічна думка, 1998.- С.90-95.

Summary:

Natalia Kryvitska. HISTORICAL PECULIARITIES OF TERRITORY RECLAMATION AND POPULATION ORIGINATION IN CENTRAL PODILLYA.

In the present article some peculiarities of population formulating process in the central part of Podillya are revealed and analyzed. The main points of the regional settlement development system are singled out and settling formulating factors and consequences of their influence are discovered.

УДК 556(477.85).

В. СЕЛЬСЬКИЙ, Леся КОВАЛЬСЬКА

ПРИРОДНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ РУСЛА Р. БИСТРИЦЯ

Західна частина України, зокрема Придністер'я, є регіоном з добре розвинутою річковою мережею. Упродовж останніх десятиліть наукові дослідження щодо впливу різного спектра чинників на розвиток, динаміку цієї мережі головно проводили на прикладі рр. Дністер, Прут, Бистриця, однак недостатньо вивченим залишався вплив тектоніки. З огляду уточнення впливу цього чинника на формування річкової мережі виникає потреба детального його дослідження. Вирішення його неможливе без проведення комплексу польових обстежень, камеральних й картографічних досліджень, спрямованих на виявлення головних напрямів простягання розломів, визначення руслових деформацій, їхніх кількісних показників. Власне комплексний і системний підходи були основою проведених робіт. З'ясування впливу тектонічних процесів на формування річкової мережі Бистриці дасть змогу відтворити істинну картину переформування русла ріки. Тому вивченню просторової та часової динаміки русла шляхом порівняльного аналізу картографічних зображень, а також встановленню впливу тектонічних процесів на формування річкової мережі р. Бистриці і присвячена дана стаття. Фактичний матеріал, покладений в її основу – це результат польових, картографічних і камеральних робіт. Об'єктом дослідження є русло та тераси р. Бистриця, предмет – зміни стану русла ріки під впливом неотектонічних рухів.

На закладання долини Бистриці вздовж лінійних порушень (Волино-Подільської плити та Передкарпатського крайового прогину) вказували Я. Кравчук, М. Іваник, Н. Карпенко (2003). За І. Гофштейном (1995), для зони стикування вище вказаного прогину та плити характерні міграційні тектонічні процеси, які виявлені в зміні обстановок у напрямку паралельно Карпатській дузі, а відповідно і зміні річкових мереж. На простягання рік Придністер'я у вказаному напрямку вказував ще С. Рудницький (1913). І. Гофштейн (1995) стверджував, що поперечні розломи ускладнюють будову дуги і в різних місцях проявляються чимось оригінально і характеризуються своїм розмахом вертикальних та горизонтальних рухів, або часом прояву останньої фази складчастості. Поряд із закладанням долин рік, амплітуда вертикальних тектонічних коливань визначає також глибину врізання ріки. Саме у межах плити вона становить від 5 до 10 мм/рік (Ю. Мещеряков, 1965).

Сучасна ріка Бистриця формується внаслідок злиття Бистриці-Солотвинської і Бистриці-Надвірнянської (біля с. Клужів) і є правим допливом Дністра. Верхня течія ріки закладена вздовж зчленування південно-західного закінчення Східно-Європейської